

محمدجواد امیدوارنیا^۱

طریقت کبرویه که تا پیش از حمله مغول در ماوراءالنهر گسترش داشت، پس از آن در بخش غربی آسیای مرکزی برافتاد اما در اثر تلاشهای مبلغان و عارفان ایرانی، در شرق آن منطقه، در ساحل رود زرد در استان «گانسو» در چین به حیات خود ادامه داده است. پیروان این طریقت بیشتر از قوم «دونگ شیان» و ایرانی الاصل هستند و به طریقه‌های عرفانی شیعی بسیار نزدیکند. سلسله نسب رهبری آنها به محی‌الدین شیخ عبدالقادر گیلانی می‌رسد که او را اهل دیلم و گیلان در سواحل دریای خزر می‌دانند. کبرویه چین برخلاف برخی دیگر از گروه‌های عرفانی مسلمان در چین، تارک دنیا نیستند، بلکه همراه با کسب علوم دین، در امور دنیوی و در زمینه‌های بازرگانی و اقتصادی هم مجاهدت دارند. با گشوده شدن دروازه‌های شمال‌غربی چین به سوی آسیای مرکزی و خاورمیانه، برقراری ارتباط مستمر با پیروان کبرویه می‌تواند در توسعه مناسبات و همکاری‌های اقتصادی و علمی و فنی و فرهنگی با مردم چین و اقوام مسلمان آن کشور مؤثر باشد.

کبرویه یکی از چهار طریقت بزرگ اسلامی در چین است.^۲ بانی این طریقت در چین «محی‌الدین، شیخ عبدالقادر گیلانی» بوده که در انتشار طریقت قادریه در آنجا نیز نقش اساسی داشته است. پیروان کبرویه چین بر این اعتقادند که: محی‌الدین، غوث اعظم، شیخ عبدالقادر گیلانی از بزرگترین عرفا و پیشوایان روحانی جهان اسلام، در روز اول ماه رمضان ۴۷۱ هـ / ۱۰۷۷ م. در محلی به نام «کومه‌سرای»^۳ در سواحل جنوبی دریای خزر در سرزمین جیلان و دیلم تولد یافت. سلسله نسب او از جانب پدر به

۱. آقای محمدجواد امیدوارنیا عضو هیأت تحریریه فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز و کارشناس ارشد مسایل چین است.

۲. سه طریقت بزرگ دیگر عبارتند از نقشبندیه، قادریه و قدیم.

۳. گنبدسرای، صومعه‌سرای؟

حضرت امام حسن (ع) و از طرف مادر به حضرت امام حسین (ع) می‌رسد. محی‌الدین تحصیلات ابتدایی را در گیلان گذرانده، سپس در مراکز علمی ایران آن روزگار، از جمله بغداد، به کمال رسید. او در جریان سفرهایی که برای ارشاد خلق به نقاط مختلف داشت، سه بار به چین رفت که در آخرین سفر، در ۱۱۶۴/هـ ۵۶۰م درگذشت و در قلعه «کوه سیمرغ» در ناحیه «داون تو»^۱، در منطقه مسلمان‌نشین خودمختار «دونگ‌شیان»^۲ در استان «گانسو»^۳ به خاک سپرده شد. سند خرقه خلافت او به طور کامل چین است: الشیخ عبدالقادر الگیلانی، القاضی ابوسعید المحزّمی، ابوالحسن علی بن محمد القرشی، ابوالفرح الطرطوسی، ابوالفضل عبدالواحد التمیمی، ابوبکر الشبلی، ابوالقاسم الجنیدی، امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع).

از مجموع مواعظ محی‌الدین شیخ عبدالقادر گیلانی چنین برمی‌آید که او امت اسلامی را دچار تفرقه و در معرض خطر می‌دیده است. او در یکی از خطبه‌های خود چنین می‌گوید: «ای امت اسلامی» دیوارهای دین جناب رسول اله صلی اله علیه و سلم یکی پس از دیگری فرو می‌ریزد. بیایید آنچه را که مانده است استوار کنیم و آنچه را که فرو ریخته است از نو بسازیم و این کار از دست یک نفر یا یک گروه به تنهایی، ساخته نیست، بلکه از طریق اتحاد و وحدت ممکن است. مواعظ شیخ بسیار فراتر از نهضت‌های اصلاح طلبانه بوده است.^۴

اندیشمند دیگری که بر کبرویه چین تأثیر نهاده و نام طریقت از او گرفته شده، شیخ نجم‌الدین کبری متولد ۱۱۴۶/هـ ۵۴۰م بود و در ۱۲۲۱/هـ ۶۱۸م در دفاع مردم خوارزم در برابر

۱. Da Wan Tu، در زبان چینی به معنای «کاسه بزرگ خاک» زیرا کبرویه چین معتقدند که محی‌الدین شیخ عبدالقادر گیلانی در آخرین سفر خود به چین کاسه‌ای پُر از خاک ایران را به رسم یادبود با خود داشت که در آنجا برآکند و دره‌های اطراف کوه سیمرغ به مثابه کاسه بزرگی از خاک زادگاه او، ایران است.

۲. Dong Xian، محل سکناى قوم مسلمان دونگ‌شیان. مرکز آن شهر مذهبی «لین‌شیا» است.

۳. Gansu، استان مسلمان‌نشین در شمال غربی چین.

۴. آرامگاه او در شهر «کهنه اورگنج» در سواحل جیحون در خاک ترکمنستان (روبه روی اورگنج نو در خاک ازبکستان) از اماکن متبرکه کبرویه به‌شمار می‌رود.

مغولان به شهادت رسید. کبرویه یکی از سه طریقت بزرگ در آسیای مرکزی بوده است.^۱ از دیگر عارفانی که نزد کبرویه چین محترمند می‌توان از بهاء‌الدین ولد پدر جلال‌الدین رومی، سعدالدین حمویه، نجم‌الدین رازی، علاءالدوله سمنانی، سیدعلی همدانی و عزیزالدین نسفی نام برد.

سلسله نسب شیوخ

در اسناد کبرویه چین نقل از قریب هفتادمورخ و نسابه معتبر آمده است که ابو محمد عبدالقادر محی‌الدین بن ابی‌صالح موسی دوست محمد بن ابی‌عبدالله بن یحیی‌الزاهد بن محمد بن داود بن موسی بن عبدالله بن موسی‌الجون بن عبدالله المخفی بن الحسن المثنی بن الحسن السبط الامام علی (ع) دو پسر داشت. پسر بزرگ احمد کبیر بغدادی و پسر دوم احمد جنبید بغدادی بود.^۲ احمد کبیر بغدادی پنج پسر داشت که یکی از آنها ابو عثمان بود و رهبران کبرویه چین از اعقاب او هستند که عبارتند از قلندر میر محمد، حسن یار محمد امام نورالدین، جمال‌الدین، کمال‌الدین^۳، سیدخواجه عبدالرحمان محمد فقر حیاة‌الدین، عبدالخلیل محمد علاء‌الدین، عبدالکریم محمد بهاء‌الدین^۴، سید محمد ابراهیم عظام‌الدین^۵ (رهبر فعلی)، سید نورالدین (خلیفه و جانشین رهبری). علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

۱. دو طریقت دیگر عبارت بودند از سوّیه و نقشبندیه.
۲. آنها چون پس از هجرت شیخ از دیلم و گیلان به بغداد به دنیا آمدند «بغدادی» لقب یافتند.
۳. کمال‌الدین در جریان نهضت مردم مسلمان شمال غربی چین علیه استعمار و استبداد به شهادت رسید.
۴. بهاء‌الدین پس از پیروزی حزب کمونیست در چین به خاطر مقاومت در برابر آن دستگیر و زندانی شد و در ۱۹ مارس ۱۹۶۰ در زندان درگذشت.
۵. آقای سید محمد ابراهیم عظام‌الدین در جریان انقلاب فرهنگی چین به مدت هشت سال در زندان بود. پس از درگذشت مائو، از اوایل دهه ۱۹۸۰ اجازه فعالیت مجدد یافت.

ریشه‌های قومی پیروان کبرویه

جمعیت دونگ شیان‌ها به موجب آمارگیری‌های دهه ۱۹۹۰، بیش از ۳۰۰ هزار نفر بوده که بیشتر کشاورزند.^۱ بیشترین پیروان کبرویه در چین از قوم «دونگ‌شیان» هستند که یکی از اقوام دهگانه مسلمان در چین است. درباره ریشه‌های تاریخی قوم دونگ‌شیان بررسی‌های زیادی توسط محققان چین، شوروی سابق و آلمان به عمل آمده است. حاصل این بررسی‌ها و همچنین مطالعات میدانی نشان می‌دهد که این قوم ایرانی‌الاصل هستند و در جریان حمله مغول از منطقه خراسان بزرگ و خوارزم به چین انتقال یافته‌اند. قوم دونگ‌شیان خود را «سرتا»^۲ می‌نامند که همان واژه «سردار» در پارسی آسیای مرکزی، به معنی «بازرگان» و سرپرست کاروانهای بازرگانی است. به موجب اسناد تاریخی، چنگیزخان در سال ۱۲۲۶ میلادی در بازگشت از نیشابور و مرو و سمرقند، بیش از ۳۰ هزار نفر بازرگان و صنعتگر و عالم و هنرمند را که بیشتر از اقوام ایرانی، مخصوصاً سردارها بودند، با خود به سوی چین و مغولستان کوچ داد که بخش بزرگی از آنها در ناحیه «خوجو»^۳ (منطقه مسلمان‌نشین خودمختار لنین‌شیای امروز) که بر سر راههای پُر رفت و آمد ابریشم آن زمان قرار داشت، اسکان یافتند. منطقه خوجو سالها پیش از ظهور چنگیزخان و حمله مغول نیز میعادگاه مبلغان و بازرگانان مسلمان بوده و اندیشه‌های محی‌الدین شیخ عبدالقادر گیلانی بر اثر سفرها و ارشادات او در آنجا انتشار داشته است.

علاوه بر این، شواهد زیاد دیگری دال بر ایرانی بودن قوم دونگ‌شیان وجود دارد، از جمله

آنکه:

- در زبان محلی قوم دونگ شیان شمار بسیار از واژه‌های فارسی مانند «خدا»، «آسمان»، «زمین»، «درویش»، «پیراهن»، «خشنود»، «بامداد»، «نماز صبح»، «دیگر» (نماز عصر)، «پسین» (نماز مغرب) و «شام» (نماز عشاء) وجود دارد. جملات بسیاری، مانند نیت نماز (نیت کردم که

۱. هو، گووشینگ، ریشه‌های قومی در استان گانسو، (انتشارات خلق نینگ‌شیا، ۱۹۹۱، ص ۲۸۹، (به زبان چینی).

2. Sarta

3. He Zhou

بگذارم... رکعت فریضه نماز... وقتی متوجه شدم به جهت، خالصاً اقتدا کردم به امام، الله اکبر) و توبهٔ مرید (هرچه کفر و یا فعل از من در وجود آمده باشد که من وی را دانستم یا ندانستم، من از او برگشتم و توبه کردم و می‌گویم اشهدان‌الاله‌الی‌الله و محمد رسول‌الله، خدا یکی است، محمد رسول‌الله برحق است)^۱ نیز حاکی از آن است که زبان قوم دونگ‌شیان، در اصل فارسی بوده و در اثر بیش از ۷۰۰ سال فاصله از سرزمینهای خراسان بزرگ و خوارزم، دگرگون گردیده است.

- ویژگی‌های ظاهری مردم دونگ‌شیان (چشمان درشت، بینی برجسته و قد بلند) نشان‌دهنده تفاوت آنها با اقوام مغول و «هن»^۲، و تعلق آنها به مردم آسیای مرکزی است. علاوه بر این، بررسی‌های علمی در سال ۱۹۸۱ توسط دانشگاه‌های چین نشان داده است که شمار اندکی از مردم دونگ‌شیان به مغولان شباهت دارند.^۳

- پوشش مردم، به‌ویژه روسری زنان دونگ‌شیان با دیگر اقوام منطقه از جمله مغولها، هن‌ها و تبتی‌ها متفاوت است و به مردم آسیای مرکزی شباهت دارد.

- اسامی بعضی از آبادی‌های دونگ‌شیان ایرانی است که از آن جمله می‌توان به «ساری»، «گنبدسرای»، «صومعه‌سرای»، «الموت»، «یزد»، اشاره کرد. بررسی‌ها نشان داده است که قوم سرتا (سردار) از قدیم، هنگام مهاجرت از جایی به جای دیگر، نام محل سکونت گذشته خود را به عنوان نام خانوادگی حفظ می‌کرده‌اند و این نام‌ها به تدریج بر محل سکونت جدید آنها اطلاق می‌شده است.

- ویژگی‌های اقتصادی و فرهنگی قوم دونگ‌شیان، از جمله گرایش آنها به بازرگانی، سفر و کسب علوم دین، قابل توجه می‌باشد و موجب حفظ ارتباط معنوی آنها با عرفان ایرانی گردیده

۱. مشاهدات در یکی از مراسم توبه مریدان کبرویه در ۱۳۷۸/۲/۱۴ در خانقاه مرکزی در «داون‌تو».

۲. Han، قومی که اکثریت مردم چین از آنند.

۳. ما، جی‌یونگ، مجمرعه مقالات دربارهٔ منطقه خوجو، (انتشارات خلق گانسو، شهر لنجو، ۱۹۹۵)، صص ۲۳۰-۲۲۷، صص ۲۳۰-۲۲۷، (به زبان چینی).

است که با دیگر اقوام منطقه متفاوت است. به همین دلیل شمار زیادی از اندیشمندان اسلامی و بانیان طریقت‌ها و گروه‌های مسلمان از میان آنها برخاسته‌اند که بعضی از آنها عبارتند از «چی جینگ‌یی»^۱ (کنیه طریقتی او هلال‌الدین) بنیانگذار طریقت قادریه، «ما، یی لونگ»^۲ (کنیه طریقتی او قطب، حنیف‌الله، صلاح‌الدین) بنیانگذار طریقت «لینگ‌مینگ‌تانگ»^۳ (شاخه‌ای از طریقت قادریه)، «ماون‌فو»^۴ (نام اسلامی او، نوح) بنیانگذار گروه «اخوانی» و غیره.

- مورخان و پژوهشگران بزرگی چون خواجه رشیدالدین فضل‌الله و عطاملک جوینی که در عصر سلطه مغول بر ایران و آسیای مرکزی می‌زیسته و خود ناظر بر بسیاری از رویدادهای آن دوران بوده‌اند هم «سردار»ها (دوئنگ شیان‌ها) را «تاجیک‌های ایرانی و مسلمان» خوانده‌اند.^۵

- رهبران طریقت کبرویه و دانش‌آموختگان قوم دوئنگ‌شیان نیز خود را ایرانی‌الاصل و از مردم گیلان در سواحل دریای خزر می‌دانند.^۶

تفاوت‌ها با قادریه چین

با اینکه طریقت کبرویه در چین، همانند قادریه، منسوب به تبلیغ‌ها و ارشادات محی‌الدین شیخ عبدالقادر گیلانی است، لیکن از نظر اعتقادی و عملی، تفاوت‌هایی به شرح زیر با قادریه دارد:

- در قادریه بر «طریقت» تأکید می‌شود، اما کبرویه، در درجه اول به «شریعت» ارجح می‌نهند و به انجام آداب دین اهمیت بسیار می‌دهند. به‌طور کلی، کبرویه چین با عارفان خوارزم و بخارا

1. Qi Jingyi

2. Ma Yilung

3. Ling Mingtong

4. Ma Wanfu

۵. ما، تونگ، ویژگی‌های اصلی اسلام در شمال غربی چین، (انتشارات دانشگاه لنجو، ۱۹۹۰)، ص ۳، (به زبان چینی).

۶. گفتگو با رهبران طریقت و امامان مساجد کبرویه چین در اسنان گانسو.

قربانیت زیاد دارند و به عرفان شیعی بسیار نزدیکند.^۱

- راه وصول به مدارج بالای «حقیقت» در کبرویه، برخلاف قادریه، در گوشه‌نشینی و ترک دنیا و قلندری نیست. درویش کبروی همانند دیگر افراد جامعه در زندگی اجتماعی حضور و شرکت فعال دارد.

آقای سیدمحمدابراهیم عظام‌الدین رهبر فعلی کبرویه، در دهه ۱۹۸۰ تاکنون در ساختن جاده‌ای در مناطق کوهستانی برای ایجاد ارتباط بین «داون‌تو» (مرکز عبادی کبرویه) و روستاهای مسلمان‌نشین منطقه، رسانیدن آب لوله‌کشی به این منطقه خشک که بیش از ۲۴۰۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد، تأمین برق برای آنجا و نوسازی مساجد و خانقاه در دوران پس از انقلاب فرهنگی چین احداث مدارس جدید و ایجاد کار برای مردم دونگ‌شیان، فعالیت بسیار داشته، تاکنون بیش از ۷ بار از طرف شورای منطقه شهر مذهبی «لین‌شیا» به‌عنوان شخصیت نمونه در تلاش و کار برگزیده شده و نماینده مردم دونگ‌شیان در مجلس شورای استان نیز می‌باشد.^۲

- طریقت قادریه به «ذکر خفی» معتقد است و در حرکت‌های اسلامی عصر سلسله «چینگ» علیه استبداد و استعمار نقشی نداشته. اما پیروان کبرویه همانند «نقشبندیه جلیه»، ذکر جلی نیز دارند و در جنبش‌های مختلف اسلامی از جمله در سالهای ۱۶۳۸، ۱۷۸۱، ۱۸۵۶، ۱۸۷۱، ۱۸۹۵ و در جنگ‌های ضد تجاوز ژاپن در نیمه اول قرن بیستم، حضور فعال داشته و شهدای بسیار داده‌اند.^۳

- در طریقت قادریه رهبری موروثی نیست و پیر طریقت، معمولاً در آخرین لحظات عمر،

۱. لی، شین هوا، چین، هوپین و دیگران، تاریخ اسلام در چین، (انتشارات علوم اجتماعی چین، پکن، ۱۹۹۸)، ص ۷۰۳، (به زبان چینی)

۲. زو، های‌لین، نگاهی به منطقه مسلمان‌نشین خوجو، (انتشارات خلق گانسو، ۱۹۹۴)، صص ۷۵-۵۶، (به زبان چینی).

۳. های، شوه‌وانگ، ویژگی‌های فرهنگی و قومی مسلمانان در شهرلین شیا، (انتشارات خلق گانسو، ۱۹۹۳).

یکی از «قلندران»^۱ مورد وثوق را به جانشینی برمی‌گزینند. لیکن در کبرویه چین، همانند رسم تشیع، رهبری از پدر به پسر می‌رسد. تعیین و اعلام جانشین معمولاً در آخرین لحظات حیات رهبر (جز در شرایط استثنایی و اتفاقی) انجام نمی‌پذیرد، بلکه زمانی صورت می‌گیرد که فرصت کافی برای حضور و شرکت جانشین در زندگی مادی و معنوی مریدان و کسب تجارب لازم وجود داشته باشد. همین نکات، رهبری کبرویه را از نفوذ بیشتری برخوردار می‌سازد.

- قادر به چین تفکر، مراقبه و شهود را سرچشمه کسب علوم باطنی می‌دانند. اما کبرویه چین به تحصیلات حوزه‌ای و دانشگاهی در زمینه‌های مختلف دینی و دنیوی اهمیت بسیار می‌دهند و آنها را مکمل دعا و ذکر و توسل تلقی می‌کنند. در اغلب مدارس و مساجد آنها این جمله به چشم می‌خورد «المدرسه روضه من ریاض الجنه»، «فقیه‌العالم خیر من عشرين الف عابد» و معتقدند که «عالم دین باید به علوم دنیوی هم مجهز و دارای دیدگاه‌های علمی و منطقی در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی باشد».^۲

اماکن متبرکه و زیارتگاهها

به‌طوری که اشاره شد، منطقه «خوجو» (لین‌شیا) در استان گانسو و سرزمینهایی که امروز قوم دونگ‌شیان در آن اسکان دارند، از قرن‌ها پیش از حمله مغول، محل رفت و آمد کاروانها و بازرگانان ایرانی و آسیای مرکزی بوده که اسلام را در آنجا انتشار دادند. پس از آن مبلغان مسلمان و عارفان بسیاری که از حضور اقوام مسلمان در آن منطقه آگاهی داشتند، به آنجا سفر کردند و برخی در همانجا در گذشتند که مزار آنها زیارتگاه است و غالباً در منطقه دونگ‌شیان در بالای کوه‌های خاکی مرتفع، که از رسوبات رود زرد فراهم آمده، قرار دارد. بررسی نشان می‌دهد که از

۱. پیروان قادر به که گوشه‌گیر، ویلان و از تشکیل زندگی خانوادگی برکنارند و «چوجیارین» (Chu Jia Ren) نامیده می‌شوند و جانشین رهبری از میان آنها منصوب می‌گردد. گروه دیگر از درویشان قادر به زندگی عادی را می‌گذرانند و گاهی در مراسم در خانقاه حضور می‌یابند و آنان «دان جیارن» (Dan Jia Ren) نام دارند. رهبر فعلی قادر به چین آقای «یانگ جی‌یه فانگ» (Yang Jie Fang)، (کنیه طریقتی او ابراهیم) نیز چوجیارین است.

۲. گفتگو با آقای «ابراهیم» عضو شورای اقلیتهای قومی در استان گانسو، (۱۳۷۸/۲/۳)

میان ۴۰ مزار و آرامگاه محترم نزد مسلمانان چین، ۱۷ باب آن در ارتفاعات دونگ‌شیان است و این حاکی از اهمیت منطقه در نظر عارفان و مبلغان مسلمان در ایام گذشته می‌باشد. هفده مزار یادشده عبارتند از آرامگاه محی‌الدین شیخ عبدالقادر گیلانی، مزار حمزه (از مبلغان بزرگ که پنج پسر او نیز در کوه‌های مختلف مدفونند و خاک آنها زیارتگاه است) و مزارهای حسن، بلال، خلیل، جلیل، احمد، عباس، اسحاق، جبرئیل، علی‌عطا، امام، داود، قباد، عبدالکریم، حلیم و علی. ضمناً در چند قله، از جمله در «تای‌زی‌شن»^۱ و «خوجن»^۲ در اطراف دونگ‌شیان زیارتگاه‌های دیگری وجود دارد که به‌عنوان «قدمگاه» حضرت علی (ع) و محل وقوع کراماتی از ایشان، مورد احترام است.^۳ در بعضی از این زیارتگاه‌ها، از جمله در مزار حمزه، تا چند سال پیش، جمله «لافتی‌الاعلی و لاسیف‌الاذوالفقار» و همچنین اشعاری از سعدی دیده می‌شد که اخیراً در جریان تعمیرات بنا و نوسازی‌ها، محو گردیده است (احتمالاً در اثر افزایش حضور سلفیه یا وهابیون چین، در منطقه)

مهمترین اماکن و زیارتگاه‌های طریقت کبرویه در شمال غربی چین به شرح زیر است: مرکز عبادی، در قله کوه «فن خوان‌شن»^۴ (سیمرغ) در ناحیه «داون‌تو». اینجا شامل خانقاه مرکزی، مسجد، آرامگاه «محی‌الدین شیخ عبدالقادر گیلانی»، آرامگاه «احمدکبیر بغدادی» و دیگر بزرگان طریقت است. خانقاه که ساختمانی قدیمی داشت و در دوره انقلاب فرهنگی چین (۱۹۶۶-۷۶) صدمه دیده و بسیاری از کتابهای آن سوزانده شده بود، در سالهای اخیر به همت آقای سیدمحمدابراهیم عظام‌الدین، رهبر طریقت، از نو ساخته شده و شامل حیاط بزرگ، مسجد، کتابخانه، اتاقهای متعدد و امکانات پذیرایی برای حدود ۵۰۰ نفر است. کتابخانه آن بسیار بزرگتر از کتابخانه‌های دیگر گروه‌های اسلامی در چین است. بیشتر کتابهای آنجا خطی و به زبانهای فارسی و عربی می‌باشد که مریدان کبرویه در جریان آشوبهای دوره

1. Tai zi Shan

2. He Zhen

۳. مشاهدات در منطقه و همچنین، ر.ک.به: های لی، شین‌هوا و دیگران، همان، ص ۲۴۳.

4. Feng Huang Shan

انقلاب فرهنگی، آنها را در پی دیوارها مخفی ساخته در سالهای اخیر به کتابخانه هدیه کرده‌اند و برخی چون «مرصادالعباد» را مرشد طریقت در سالهای اخیر به قیمت گزاف خریداری و به کتابخانه سپرده است.^۱ در این خانقاه تابلوهای هنرمندانه زیادی شامل آیات قرآن مجید و اشعار در مدح پیامبر اکرم (ص) و بزرگان دین نگهداری می‌شود که در مراسم و اعیاد مهم اسلامی بر دیوارها و دیوانه‌های خانقاه نصب می‌گردد و جلوه‌ای زیاد دارد.

مجموعه آرامگاههای این مرکز عبادی در ارتفاعاتی در نزدیکی مسجد و خانقاه قرار دارد و در بلندترین نقطه آن گنبد محی‌الدین شیخ عبدالقادر گیلانی است که کبرویه چین از دورترین نقاط به زیارت آن می‌روند و به نماز و دعا و سوزاندن عود می‌پردازند.

در این منطقه مسجدی کوچکتر و در کنار آن غاری که محل اعتکاف محی‌الدین شمرده می‌شود نیز وجود دارد.

- آرامگاه منسوب به «ام‌الخیر امة‌الجبار کومه‌سرای»^۲ همسر شیخ عبدالقادر گیلانی^۳ که در آبادی کوچکی به نام «ساری، کومه‌سرای» در ۲۰ کیلومتری داون تو است. آنجا را «ساری‌تای‌ماما» (مادر بزرگ اهل ساری) هم می‌نامند. در هر سال در اولین هفته پنجمین ماه کشاورزی چین (بهار) مراسم بزرگداشت «ام‌الخیر» برگزار می‌شود و هزاران نفر از پیروان کبرویه از

۱. بعضی از این کتابها عبارتند از: رساله شیبیه و فثایه و علمیه (مخدوم اعظم)، مقصد الاقصی (عزیزالدین نسفی)، تفسیر محمد بن محمود نیشابوری، تفسیر ابونصر احمد بن الحسین البخاری، مرصادالعباد، تحفة المخدوم، کنزالعباد، هدیة الصلوة، غنیمة الطالبین، ریاض الصالحین، شرح خصوص الحکم، کشف یزدوی، دیوان عطار، مجمع الانوار، تفسیر روح البیان، شواهد الحق، مجالس الارشاد، مناقب الاحمدیه، المنهاج المسلم، تفسیر المنان، طبیات، المنقذ من الضلال، الفجر الصادق، معارج النبوه، فیوضات الاحسانیه، مشارق الانوار، قصص الانبیاء، منهاج الاصفیاء، سراج القلوب، خزینة الاسرار، تفسیر طبری، تفسیر الکبیر، تفسیر المیزان، عمدة الرعايه فی حل شرح الوقایه، اشعة اللمعات، مقدمة الهدایه، مشکوة المصابیح، فتوحات المکیه، جامع کرامات الاولیاء، و بسیاری دیگر.

۲. منسوب به آبادی به نام کومه‌سرای (گنبدسرای، صومعه‌سرای) که معتقدند در دیلم و گیلان در ایران بوده و محی‌الدین و همسرش نام آنجا را بر محل اقامت خود در چین نهاده‌اند.

۳. در بعضی از منابع، از جمله در صفحات الانس جامی (ص ۵۸۶). از ام‌الخیر امة‌الجبار (دختر ابی عبدالله الصومعی، از بزرگان صوفیه، که مستجاب الدعوه پنداشته می‌شد) به عنوان ما در شیخ یاد شده است.

راههای دور با اتوبوس، کامیون، تراکتور و حتی گاری اسبی با عبور از جاده‌های خشک کوهستانی، خود را برای زیارت و شرکت در «اعمال» (نماز، تلاوت قرآن، خواندن دعا و بسوزاندن عود) به آنجا می‌رسانند.

در آنجا مسجدی کوچک و مزار یکی از پنج پسر «حمزه» مبلغ مشهور ایرانی و در دره‌های پایین تر غار دیگری که محل اعتکاف محی‌الدین شمرده می‌شود، نیز وجود دارد.

- مقر اداری و عبادی کبرویه بر فراز تپه‌های «ووشین پینگ»^۱ در جنوب غربی شهر لنجو مرکز استان گانسو، واقع است. این مقر، در اصل، از صدها سال پیش بر فراز تپه‌های «خوالی پینگ»^۲ قرار داشت اما چون در جریان انقلاب فرهنگی، توسط گارد سرخ تخریب و به جای آن مدرسه فعلی اداره پست استان ساخته شد، در دهه ۱۹۸۰، پس از اعلام پایان انقلاب فرهنگی، محل کنونی به وسعت حدود ۱۰ هزار مترمربع در اختیار کبرویه قرار گرفت و مسجد و ساختمانهای اداری، در آن احداث گردید.^۳ این مکان از نظر تقدس پایین تر از گنبد «داون تو» است، اما چون در مرکز استان قرار دارد و محل ملاقاتهای رسمی و حل و فصل امور اداری، و مسجد آن محل برگزاری نمازهای صبح و همچنین نماز جمعه در منطقه می‌باشد، اهمیت ویژه خود را داراست و مرشد کبرویه گاهی در اینجا و گاهی در داون تو، حضور دارد.

- در نواحی دیگر استان گانسو، از جمله در «تان وانگ»^۴، «خی شی شن»^۵، «شوان شو»^۶، «الموت»، «شانگ وان»^۷، «جانگ جیاچوان»^۸، «تانگ لوه»^۹، «فنگ تای»^{۱۰} غیره و همچنین در «تاچنگ»^{۱۱} در ایالت خودمختار شین جیانگ اویغور (سین کیانگ) و مکانهایی در استانهای

1. Wu Xin Ping

2. Hua Li Ping

۳. مطالعات میدانی در منطقه و همچنین؛ ما، تونگ، گروه‌های اسلامی و تشکیلات صرفیه در چین، (انتشارات خلق نینگ‌شیا، ۱۹۸۳)، ص ۴۵۳. (به زبان چینی)

4. Tan Wang

5. Hei Shi Shan

6. Shuan Shu

7. Shang Wan

8. Zhang Jia Chuan

9. Tang Le

10. Feng Tai

11. Ta Cheng

مسلمان‌نشین «چینگ‌های»^۱ و «نینگ‌شیا» نیز مساجد و مزارها و زیارتگاههای کوچک و بزرگی از طریقت کبرویه وجود دارد.

اعتقادات و آداب دین

کبرویه چین به سلسله مراتب «شریعت»، «طریقت»، «حقیقت» پایبندند. ریشه‌های قومی و اعتقادی و رهبری خود را به ایران و آسیای مرکزی می‌رسانند. مرجع اصلی تفکر دینی آنها «قرآن» و «حدیث» است. به برگزاری نماز در مساجد، رعایت سادگی، تقوا و اخلاق نیک اهمیت می‌دهند. استفاده از هر نوع دخانیات (حتی سیگار)، مشروبات الکلی، قمار، بیکاری و ولگردی، را حرام می‌دانند. شوق به زیارت اماکن مقدسه، به‌ویژه سفر به ایران و اعزام فرزندان خود به این کشور برای تحصیل در رشته‌های دینی و فنی، نزد آنان زیاد است. از سال ۱۹۸۲ که زیارت خانه خدا برای مسلمانان چین آزاد شده، عده‌ای از پیروان کبرویه (از جمله آقای سیدمحمدابراهیم، عظام‌الدین، مرشد طریقت در سال ۱۹۸۷) به این فیض نائل آمده‌اند.

در روزهای جمعه، عیدقربان، تولد حضرت پیامبر اکرم (ص)، تولد حضرت فاطمه (س)، روز عاشورا، عید فطر و روزهای یادبود پیروان طریقت، در مساجد، به‌ویژه در مسجد «داون توه» و مسجد «ووشین‌پینگ» نماز جماعت و اطعام فقرا انجام می‌گیرد. روزهای جمعه در حدود ۵۰۰ نفر و روزهای عیدقربان و عید فطر و تولد حضرت رسول اکرم گاهی ۷ تا ۸ هزار نفر در مسجد مرکزی گردمی‌آیند. در نماز جمعه ابتدا هرکس دو رکعت نماز «تحیت» بجای می‌آورد. سپس آیاتی از سوره کتف تلاوت می‌گردد و سلام داده می‌شود که با «السلام علی‌النبی ص» به پایان می‌رسد. آنگاه «آخوند» وعظ می‌گوید و بعد، چهار رکعت نماز «سنت» گزارده می‌شود. پس از آن، آخوند روی پله اول منبر می‌ایستد و خطبه اول را می‌خواند، بعد روی پله دوم، خطبه دوم را قرائت می‌کند، روی پله سوم دعاهایی خوانده می‌شود که یا جمله «حسبئى الله نعم الوکیل» پایان

می‌یابد، آنگاه دو رکعت نماز «فریضه» بجای آورده می‌شود. روز عاشورا آخوند وعظ می‌کند و وقایع شهادت امامان حسن و حسین (ع) را بیان می‌دارد و از آن دو بزرگوار به‌عنوان ماه و خورشید و نور چشم پیامبر (ص) یاد می‌کند.^۱ آنگاه گوسفند ذبح می‌شود و با آشی شامل ۱۲ نوع حبوبات، از فقرا پذیرایی به‌عمل می‌آید. به اعتقاد آنان هرکس در روز عاشورا به حضرت فاطمه و لباس خونین حضرت حسین (ع) توسل جوید، قطره‌ای اشک بریزد، قرآن بخواند و کار خیر انجام دهد مورد عفو الهی قرار خواهد گرفت.^۲ روز عزای دیگری که محترم داشته می‌شود چهاردهم همه ماههای اسلامی (قمری) است که به یاد وفات حضرت فاطمه (س) مراسمی توسط بانوان برپا می‌گردد. روز چهاردهم ربیع‌الاول را که هم تولد و هم وفات آن حضرت می‌دانند، مفصل‌تر برگزار می‌کنند. در چهاردهم ماه رمضان، شب را نیز مراسم احیاء دارند.

کبرویه چین، همانند پیروان دیگر طریقت‌ها، برای مرشد خود قائل به کرامات هستند و او را دارای قدرت ارتباط با ارواح اولیا و بزرگان دین می‌دانند. مرشد هر روز سحرگاه، مدت‌ها پیش از اذان صبح از خانقاه عازم قله کوه سیمرغ می‌شود و در گنبد محی‌الدین به تفکر و مراقبه و ذکر خفی می‌نشیند. به اعتقاد پیروان، در همین ساعات است که بین شیخ و ارواح پاک ارتباط برقرار می‌گردد و ارشاداتی در زمینه‌های لازم، از جمله در تدبیر امور طریقت، به او الهام می‌شود.

پیر طریقت باید به اعتکاف‌های ۴۰ روزه، ۷۰ روزه و ۱۲۰ روزه پردازد تا از این طریق بر خلوص خود و امکان دستیابی بر ورای حجاب بیافزاید. اعتکاف در غاری در نزدیکی گنبد داون تو انجام می‌گیرد. پیش از شروع چله‌نشینی، مدتی روزه گرفته می‌شود. در ایام اعتکاف، روزانه به دو پیاله آب و هفت عدد خرما اکتفا می‌گردد و کسی جز یکی از مریدان خاص که آب و خرما را به غار می‌برد، به آنجا تردد ندارد. معتکف از ساعت ۳ صبح تا ۱۲ شب به نماز و ذکر مشغول است. رسم

۱. اعتقاد کبرویه چین بر این است که روز عاشورا سه رویداد مهم را به خود دیده که یکی شهادت حضرت امام حسین، دیگری طرفان نوح و سومی هبوط آدم و حوا از بهشت بوده است.

۲. سخنرانی‌ها و ذکر مصیبت در روز عاشورا تا اوایل قرن بیستم مفصل بوده و بعدها به تدریج خلاصه شده است.

چله‌نشینی را پیران اول (محمی‌الدین)، دوم (احمدکبیر بغدادی)، نهم (علاء‌الدین) و یازدهم (عظام‌الدین) به انجام رسانیده‌اند. آقای عظام‌الدین اعتکاف ۷۰ روزه را نیز به پایان برده و جانشین ایشان (آقای سید نورالدین) در سال گذشته اعتکاف ۴۰ روزه را انجام داده است. کبرویه برای درگذشتگان مراسم شب هفت برگزار می‌کنند و سپس تا ده هفته، شب هفت تکرار می‌گردد.

یکی از پرشورترین مراسم کبرویه چین در «نماز بامداد» در مسجد داون تو تجلی دارد و آن به شرح زیر است:

پس از اذان صبح، مریدان در شبستان گرد می‌آیند. مرشد که از تفکر، مراقبه و ذکر خفی در قله کوه بازگشته است به آنها می‌پیوندد و اگرچه او حضور دارد، امامت نماز با «آخوند» است. ابتدا همه دو رکعت «نافله» می‌خوانند. سپس دو رکعت «فریضه» پشت سر امام خوانده می‌شود. آنگاه امام روبه جمعیت می‌ایستد و دعاهایی برای عفو و بخشش همگان به درگاه خداوند می‌خواند که «آمین» گفته و دو دست به صورت کشیده می‌شود. سپس می‌نشینند، چراغها خاموش می‌شود و «دعا» و «قلندریه» به صورت دستجمعی باطمینان و هماهنگ با امام خوانده می‌شود که با توجه به اهمیت محتوا، به‌طور کامل به شرح ذیل، نقل می‌گردد:

«اعوذ بالله من الشيطان الرجيم. بسم الله الرحمن الرحيم. معظماً، مجلاً لا اله الا الله محمد رسول الله. خالصاً مخلصاً لا اله الا الله محمد رسول الله. حقاً يقيناً لا اله الا الله محمد رسول الله. ربنا توفنا مسلمين والحقنا بال صالحين و نبهنا عن نومة الغافلين و خلصنا عن شرور الظالمين و انصرنا على القوم الكافرين.

رضی الله محمداً عبداً و نبیاً و مستحقه. الحمد لله على التوفيق و التوسیر و استغفر الله من كل ذنب و تقصیر. نعم المولى و نعم النصیر غفران و ربنا و آلی المصیر. الحمد لله على الايمان و الحمد لله على الاسلام و الحمد لله على العلم و القرآن و الحمد لله على الامن و الامان و الحمد لله على كل حال من الاحوال و الحمد لله الذى جعلنا من امة محمد عليه الصلوة والسلام و الحمد لله الذى هدانا لهذا و ما كنا

لنهدى لولا أن هدانا الله والحمد لله الذى احينيا بعدما اما تنا وإليه البعث والنشور والحمد لله من أول الدنيا إلى فنائها ومن اول الاخرة إلى بقائها والحمد لله على كل نعمه واستغفر لله من كل ذنب و اتوب اليه والحمد لله الذى اذهبَ الليل مظلماً بقدرته وجاءَ بالنهار مبصراً برحمته خلقاً جديداً و مُلكاً كبيراً والحمد لله الذى أَطْلَعَ الشمس من مشرقها وجعلها آية للعالمين.

رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ (سه بار) أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ. أَمَتٌ مُّذْنِبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ وَإِنَّ رَبَّنَا لَحَلِيمٌ صَبُورٌ. وَأَفْوضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنْ اللَّهُ بِصَبِيرٍ بِالْعِبَادِ فَالْهُ خَيْرٌ حَافِظًا وَهُوَ رَحِيمٌ الرَّاحِمِينَ. أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ كُلِّ ذَنْبٍ أَذْنِبُهُ عَمْدًا أَوْ خَطَاةً سِرًّا أَوْ عَلَانِيَةً وَاتُوبُ إِلَيْهِ مِنَ الذَّنْبِ الَّذِي أَعْلَمُ وَمِنَ الذَّنْبِ الَّذِي لَا أَعْلَمُ إِنَّكَ أَنْتَ عِلَامُ الْغُيُوبِ لِأَحْوَالٍ وَلِقُوَّةِ اللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ (سه بار) اسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِي ذُنُوبِي كُلِّهَا سِرًّا وَجَهْرًا صَغِيرًا وَكَبِيرًا قَوْلًا وَفِعْلًا وَعَمَلًا وَنَظْرًا وَسَمْعًا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ. اسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِي وَلِوَالِدِي وَلِوَالِدِيهِمَا وَلِوَالِدِي وَالِدِيهِمَا وَلِمَنْ تَوْلَدَ مِنْهُمَا جَمِيعًا. رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِي صَغِيرًا اللَّهُمَّ ثَبِّتْنَا عَلَى الْإِيمَانِ وَآمِنَّا عَلَى الْإِيمَانِ وَاحْشُرْنَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَعَ الْإِيمَانِ وَ لَقْنَا كَلِمَةَ الْإِيمَانِ وَ اخْتَمْنَا بِخَاتَمِ الْإِيمَانِ وَالْإِسْلَامِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ بِخَاتَمِ الْإِيمَانِ. اللَّهُمَّ بَارِكْ لَنَا فِي الْمَوْتِ وَفِي مَا بَعْدَ الْمَوْتِ وَهُونْ عَلَيْنَا سَكَرَاتِ الْمَوْتِ وَيسِّرْ عَلَيْنَا حَسْرَاتِ الْقَوْتِ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ. اللَّهُمَّ سَلِّمْ عَلَيْنَا وَ سَلِّمْ دِينَنَا وَ إِيْمَانَنَا لِأَسْلَبِ عِنْدَ التَّرْجُحِ إِيْمَانَنَا وَ نُورِ أَيْدِيَنَا بِنُورِ مَعْرِفَتِكَ قُلُوبَنَا بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ. اللَّهُمَّ سَهِّلْ عَلَيْنَا بِجُودِكَ وَيسِّرْ عَلَيْنَا بِكَرَمِكَ يَا أَجْوَدَ الْجَوْدِينَ وَ يَا أَكْرَمَ الْكَرَمِينَ. اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْأَلُكَ زِيَادَةَ فِي الْعِلْمِ وَ بَرَكَةَ فِي الرِّزْقِ وَ عَافِيَةَ فِي الْبَدَنِ وَ تَوْبَةَ قَبْلَ الْمَوْتِ وَ رَاحَةَ عِنْدَ الْقَوْتِ وَ مَغْفِرَةَ بَعْدَ الْمَوْتِ وَ أَمَانَةَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ وَ جَوَازًا عَلَى الصِّرَاطِ وَ نَجَاةً مِنَ الْمِيزَانِ وَ دُخُولَ فِي الْجَنَّةِ مَعَ آبَائِ الْأُمَّهَاتِ بِرَحْمَتِكَ يَا

ارحم الراحمين. اللهم يا واجب الوجود ارحمنا واعصمنا عن الآفات والبليات. يا الله يا الله يا الله يا رحمن يا رحمن يا رحمن يا رحيم يا رحيم يا رحمتك يا ارحم الراحمين.

اللهم يا محمدى المصطفى اشفع لنا يوم القيامة، وامحمدا، وامحمدا، وامحمدا، وارسولا وارسولا وارسولا واحبيبا، واحبيبا، واحبيبا، واغوثاه واغوثاه واغوثاه. وامرشدا وامرشدا وامرشدا. اغثنا حيدرعلى لافتى الاعلى و لاسيف إلا ذوالفقار. برحمتك يا ارحم الراحمين.

اللهم انا نسالک بحق آدم و حوى و بحق نور محمدى المصطفى و بحق على المرتضى و بحق خديجة الكبرى و بحق عايشه الصديق و بحق فاطمة الزهرا و بحق حسن و حسين شهيد دشت كربلا، اغثنى يا محمد يا الله و بحق شيخ شاه احمد كبير بغدادى و بحق خاتون ام الخير امة الجبار گنبد سرائى و بحق خاتون ثمره الله سالارى^۱ و بحق ابو عثمان و بحق مير محمد و بحق امام نورالدين (تا مرشد فعلی عظام الدين) برحمتك يا ارحم الراحمين

اعوذ بالله من الشيطان الرجيم. بسم الله الرحمن الرحيم (سورة الفاتحة و آية الكرسي خوانده می شود) و اعف عنا و غفر لنا و ارحمنا انت مولانا فانصرنا على القوم الكافرين. لا اله الا الله محمد رسول الله. استغفر الله العظيم (سه بار)

الذى لا اله الا هو الحى القيوم، غفار الذنوب، ستار العيوب، علام الغيوب، كشاف الكروب، مقلب القلوب و الابصار من كل ذنب و اتوب اليه. اللهم انى اعوذ بك من ان اشرك بالله شيئا و انا اعلم به و استغفرک لما لا اعلم انک علام الغيوب و اقول لا اله الا الله محمد رسول الله اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له و اشهد ان محمداً

۱. همسر احمد كبير بغدادى، دومین مرشد طریقت. او از قوم «سالار» یکی از اقوام دهگانه مسلمان چین بود و دو پسر به دنیا آورد که عبارت بودند از یعقوب و حمزه. همسر دوم احمد کبیر بغدادى (خاتون باکره الله) سه پسر آورد که عبارت بودند از برهان الدین، ابو عثمان، ابو علی نبی حبیب الشهدید. اکثر رهبران طریقت از اولاد ابو عثمان هستند.

عَبْدَه و رسوله (سه بار)

هرچه کفر و یا فعل که از من در وجود آمده باشد که من وی را دانستم یا ندانستم، من از او برگشتم و توبه کردم و می گویم لا اله الا الله محمدرسول الله (سه بار)، خدا یکی است، محمدرسول الله برحق است.

آمنت بالله کما هو باسمائه و صفاته و قبلت جميعاً احکامه، آمنت بالله و ملائکة و کتبه و رسوله و اليوم الاخر و القدره خيره من الله تعالی و البعث بعدالموت برحمتک یا ارحم الراحمین.^۱

هنگامی که دعا به «ربنا ظلمنا انفسنا...» می رسد، مخصوصاً از هنگام توسل (آلهم یا محمدی المصطفی اشفع لنا يوم القيامة... به بعد) همه حاضران حتی امام جماعت را حالت شور و جذبه ای غیر قابل توصیف دست می دهد و بقیه دعا با گریه به پایان می رسد.

نتیجه و نظر

پیروان کبرویه چین با بیش از ۷۰۰ سال سابقه ارتباط فرهنگی با ایران، از احساسات بسیار مثبتی برای تجدید این ارتباط برخوردارند. در سالهای اخیر، رهبران کبرویه با توجه به ازدیاد حضور وهابیون در مناطق مسلمان نشین چین و تبلیغاتی که علیه ایران به عمل می آید به دفعات علاقه خود را به گسترش مناسبات اقتصادی و فرهنگی با کشور ما نشان داده اند. توجه بیشتر به این خواست با سیاستهای دولت چین در زمینه بهبود وضع اقتصادی سرزمینهای شمال غربی خود و توسعه روابط اقتصادی آنها با آسیای مرکزی و خاورمیانه نیز هماهنگی دارد و با استقبال روبرو خواهد بود.^۲

۱. تقریر «ما.جن لون» (Ma Zhan Lun)، نام اسلامی او «محمدرضان» امام جماعت مسجد داون تو، ۱۳۷۸/۲/۷.

۲. برای بررسی بیشتر در زمینه سیاست دولت چین راجع به سرزمینهای مسلمان نشین شمال غربی خود، ر.ک. به: بو، چین گوئی، جانگ، یون جینگ، گشایش دروازه های شمال غربی چین به سوی غرب، (انتشارات خلق نینگ شیا، ۱۹۹۲)، صص ۲۳۴-۱۹۲، (به زبان چینی).

شپوهنځي ګاونډي علوم او مطالعات فرېنجي
پر تال جامع علوم انساني